

Ph.D értekezés tézisei

**Az Erdélyi Református Főkonzisztórium
kialakulása
1668–1713–(1736)**

írta

Sipos Gábor

Kolozsvár–Szeged

1997

I.

Az erdélyi kálvinista magyarság jó két évszázados múltja visszatekintő egyházkormányzati és érdekképviseleti intézménye, a főrangú világiakból és tekintélyes lelkészekből álló Református Főkonzisztórium egyháztörténetírásunk mostohagyermekének számít: történetéről nem készült monográfia, az eddigi összefoglaló munkák pedig csupán fejlődésének főbb vonalait vázolták. Pokoly József *Az erdélyi református egyház története* (Budapest, 1904) című műve szinte máig meghatározta az intézmény negatív történettudományi megítélését, az azóta megjelent forráskiadások, főként pedig a' fejedelmi Erdély utolsó évtizedeinek és a korai Guberniumnak mostanában megélnékült, reális szemléletű történetkutatása viszont e hagyományos értékítéletet immár meghaladottá tette.

Értekezésem e kihívásra válaszol, amikor széles, részben eddig nem hasznosított forrásbázisra támaszkodva tárja föl a Református Főkonzisztórium kialakulásának folyamatát, kitérve az intézményépítés, a hivatalviselés részleteire. A kezdetek a fejedelmi korba, az 1660-as évekre nyúlnak vissza, a záró időhatárt viszont 1713-ra tettem, az Egyházfőtanács ekkor megállapított szervezete ugyanis (az 1833-as reformkísérlettől eltekintve) gyakorlatilag változatlanul működött 1871-ig. Az értekezés utolsó fejezetei érintik ugyan az 1713 utáni időszakot is, de csupán vázlatosan, az 1713-as szervezetet kialakító nemzedék folyamatosságot biztosító tevékenységének illusztrálása végett.

II.

Az értekezés elsősorban a Református Főkonzisztórium levéltárának (az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában) 1700-zal kezdődő törzanyagára (iratok, jegyzőkönyvek) támaszkodik. Hasznosítja ugyanakkor a Főkonzisztórium *Extra seriem...* állagát (17. századi iratok), amely a disszertáns rendezésében a nyolcvanas évektől áll a kutatók rendelkezésére. Mivel a korabeli szokás szerint az egyházi ügyviteli iratok egy része a főgondnokokhoz került, az erdélyi református főúri családok levéltáaira is kiterjedt a (még korántsem befejezett) kutatás. Többek között a Teleki család marosvásárhelyi levéltára (MOL P 658, P 662); a Bethlen család levéltára (MOL P 1952), az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának törzsgyűjteménye került átnézésre. Hasonlóképpen fölhasználta a kolozs-kalotai, a széki, a hunyadzarándi, a marosszéki és a küküllői egyházmegyék, a kolozsvári, fogarasi, marosvásárhelyi és szászvárosi egyházközségek levéltárainak ide vonatkozó adatait.

A régebbi és újabb egyháztörténeti munkák (Bod Pétertől Pokoly Józsefíg és Nagy Gézáig) adatai, időtállóan bizonyult megállapításai szintén beépültek a dolgozatba, a történelmi környezet, az intézmény- és hivataltörténeti háttér megismeréséhez pedig Jakó Zsigmond, Trócsányi Zsolt és R. Várkonyi Ágnes tanulmányai, könyvei jelentettek nélkülözhetetlen segítséget.

Dolgozatom a jól elkülöníthető történelmi időszakoknak megfelelően négy nagy fejezetre oszlik: az első a fejedelmi kor utolsó évtizedeinek egyházkormányzati történéseit tekinti át, a második az 1691–1703 közötti korai guberniumi időszak változásait regisztrálja, rövid fejezet szól a kuruc szabadságharc erdélyi időszakának (1704–1709) egyházi vonatkozásairól, míg a negyedik fejezet 1709-től kezdve a Habsburg-újraberendezkedés évtizedeit vizsgálja a református egyházigazgatás, intézményépítés szemszögéből. Záróévnek az 1736-os esztendőöt választottam, eddig működött ugyanis az 1709–

13-as újjászervezést végrehajtó, az egyházkormányzatban évszázados hagyományt teremtő nemzedék.

III.

1. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium eredetét az eddigi szakirodalom megállapításait rendszerezve a 17. századi református fejedelmek de facto főgondnoki működésében, a református főrendek egyházkormányzati és egyházi vagyongazdálkodási tevékenységében kereshetjük. Az előbbi Báthory Gábortól és Bethlen Gábortól kezdve a század folyamán állandóan tapasztalható, a főrendek egyházigazgatási működése az 1640-es években kezdődik. A radikális egyházújításokat követelő presbiteriánusok és a hagyományos egyházszervezetet védelmező orthodoxusok szinte egy évtizede zajló vitái a főrangú világiakat is aktivizálták, a viták lezárása végett hívta össze I. Rákóczi György fejedelem a szatmárnémeti nemzeti zsinatot 1646-ban, ezen az erdélyi, tiszántúli és tiszáninneni egyházvidékek papjai mellett a református főrendek is részt vettek, két évvel később pedig a Geleji-kánonok szentesítésekor is jelen voltak a kolozsvári synoduson. Majd az *Approbatæ Constitutiones* (1653) kodifikálta a főrangú világiak egyházigazgatási részvételét, meghatározva az egyházi és világi vezetők hatáskörét: hitbeli, dogmatikai kérdésekben a lelkesi kar önállóan dönthet, de a világiakat is érintő szervezeti, fegyelmi, vagyoni stb. ügyekben végleges döntés csak a „Fő Magistratusokkal“ egyetértésben születhet.

A református főrendek egyházigazgatási tevékenységének egyik intézményesített formája a kollégiumok és egyes (főként városi) egyházközségek ügyeinek intézésére hivatott gondnokság. 1653-ban a gyulafehérvári Academicum Collegium élére került négytagú curatoratus, 1652-ben a kolozsvári eklézsia vezetésére állítottak 14 tagú gondnoki testületet. Később a székelyudvarhelyi kollégium és a Gyulafehérvárra telepített sárospataki főiskola ügyeinek intézésére is gondnokságot alakítottak.

A másik intézményesített forma a fejedelem elnökletével meghatározatlan időközönként tartott, a református társadalom világi és lelkészi vezető személyiségeit egy tárgyalóasztalhoz ültető politico-ecclesiastica mixta congregatio. Pokoly József 1671-re teszi az első vegyes gyűlést, valójában már 1668-ban és 1670-ben is tartottak hasonló tanácskozást, majd 1673-ban Radnóton, 1682-ben Enyeden és 1683-ban Kolozsvárott került sor vegyes congregatio-ra. Az értekezés eddig nem hasznosított levéltári forrásokra is támaszkodva részletesen bemutatja a tanácskozások lefolyását, a résztvevők körét, közli és elemzi a határozatokat.

Az eddigi szakirodalom nem hangsúlyozta kellő mértékben a fejedelmi tanács református tagjainak egyházkormányzati részvételét; értekezésem jó néhány adattal támasztja alá azt a megállapítást, hogy e magas rangú testület tekinthető a fejedelem mellett a legfelsőbb egyházi döntéshozó szervnek, amelynek ezirányú tevékenysége az 1670-es – 80-as években megélnéül.

1682-ben hozta létre az erdélyi református egyház az öt főrangú világi és öt tekintélyes lelkészi tagból álló tízes gondnokságot, a mixta congregatio végrehajtó és kormányzó szervét, amely ellenőrizte és segítette a kollégiumi és egyházközségi curatorok munkáját, döntéseket is hozott, a hatáskörét meghaladó ügyeket azonban a fejedelem és a református tanácsurak elé utalta.

2. 1690 után a Gubernium református tanácsurai a korábbi gyakorlat folytatásaként, a fejedelem legfőbb egyházvédői jogkörét is megörökölve viselték az egyház kormányzati terheit, immár új nevet használva: az erdélyi reformátusok Főkonzisztórium. Értekezésem az intézmény saját levéltári forrásaira is támaszkodva az eddig ismertnél részletesebben tárgyalja az Egyházfőtanács igazgatási és vagyonkezelési tevékenységét, a katolikus restaurációval szembeni védekezés folyamatát és eredményeit. Felekezetközi tárgyalások, bécsi követjárások útján próbálta megoldani a református státus a védekezés feladatait, több-kevesebb sikerrel. A Főkonzisztórium időállóbb eredményeket ért el az egyházkormányzat terén, rendet teremtett a kollégiumok

és városi egyházközségek vagyonezelésében Kitér az értekezés az 1697 tavaszán lezajlott újjászervezésre, amelynek során az addigi gyakorlatot szentesítve főcuratorokká nevezték ki a református guberniumi tanácsosokat meg a püspököt (Bánffi György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Bethlen Gergely, Nalácz István, Keresztesi Sámuel tanácsstagok, Veszprémi István superintendens), és meghatározták a kollégiumi felügyelő gondnokok személyét.

Az értekezés egyik fontos eredménye a főkonzisztórium hivatalviselés részleteinek föltárása, ebben az időszakban állandósult a vasárnap vagy ünnepnap az istentisztelet után tartott ülések szokása, rendszeresebbé vált a határozatok írásos rögzítése, külön jegyző azonban még nem állott az intézmény szolgálatában.

3. A kuruc szabadságharc erdélyi időszakának (1704–1708) református egyházigazgatási vonatkozásairól szólva a dolgozat elsőként regisztrálja e néhány év legfőbb jellegzetességét, a kettészakadt egyházkormányzatot. 1703 októberétől Rabutin de Bussy generális parancsára a Gubernium tagjai, a törvényhatósági főtisztviselők és más főrendek Szebenbe és Brassóba vonultak be a kuruc seregek elől és mindvégig a császár hűségén maradtak. A Főkonzisztórium világi tagjai tehát elszakadtak a kuruc uralom alá került egyházmegyéktől, kollégiumoktól, a testület gyakorlatilag megszüntette működését, eltekintve az enyedi főiskola védelmére tett (sajnos eredménytelennek bizonyult) kísérlettől.

Veszprémi püspök a kuruc kézre került Gyulafehérvárott maradt, és részben átvette az Egyházfőtanács jogkörét, a világi főkurátorokat illető ügyekben is intézkedett. Az erdélyi Rákóczi-adminisztráció, bár voltak református tagjai, nem alakította ki a konzisztoriális egyházigazgatási rendszer kuruc megfelelőjét. Bár a testületté formálódás elmaradt, a református tisztségviselők a maguk hatáskörében különféle egyházi ügyekben ugyanúgy intézkedtek, mint korábban az Egyházfőtanács. Ebben az időszakban az évente

tartandó országos zsinatot nem lehetett összehívni, és az egyházmegyék többségében az esperesek szokott téli egyházlátogatása is szünetelt.

4. 1709-től a Habsburg-uralom újból s immár véglegesen berendezkedett Erdélyben, és az újra kiépülő kormányzati rendszerrel párhuzamosan újjászerveződött a Református Főkonzisztórium is. Személyileg is teljesen új garnitúra került az élre, mivel Bethlen Miklós és Bánffy György nemzedéke, amely még a fejedelmi korban kezdte politikai és egyházigazgatási pályafutását, a kényszerű szebeni tartózkodás idején kihalt (Bethlent kivéve, de őt Bécsben tartották fogságban). Az új református elit, Wesselényi István, Teleki László, Bethlen László, Teleki Mihály, Szentkeresztí András kevesebb nagypolitikai tapasztalattal, de ugyanolyan hithűséggel vállalta fel egyháza érdekvédelmét.

1709. április 21-én az újjászervezett, 24 világi tagú Egyházfőtanács élére négy főgondnokot választottak (Wesselényi István, Teleki László, Bethlen László és Veszprémi István püspök). Az alakuló gyűlés a korábbi hagyományokat alapul véve írásban rögzítette az intézmény hatáskörét, meghatározta a tagok kötelességeit. Az országos zsinat és az Egyházfőtanács jogviszonyát az egymás mellé rendelésben állapította meg, a kapcsolatot pedig a synodusra küldött és annak munkálatain részt vevő konzisztórium-i világi kiküldöttek útján kívánták tartani. Ugyanekkor újjászervezték az egyházmegyék és a kollégiumok felügyelő gondnoki karát is. Az értekezés a továbbiakban sorra veszi az újjáalakult Egyházfőtanács előtt megfordult ügyeket, gyakorlatilag példázva az intézmény hatáskörét, eljárási módjait, döntéshozó mechanizmusát.

1713 júniusában a Gubernium újjászervezése után a generális zsinat kezdeményezése nyomán került sor a Főkonzisztórium szervezetének végleges megállapítására, az öt főgondnok (az elhunyt Teleki László helyébe Szentkeresztí Andrást választották, Teleki Mihály is bekerült a grémiumba) mellett 21 világi és 21 lelkési tag alkotta a szűkebb körű tanácsot (permanens consistorium). A teljes Egyházfőtanács ezek mellett továbbra is felölelte az országgyűlés mindegyik református tagját (plenum consistorium). Az állandó

Főtanács létszámfenntartására azonban nem született szabályzat, az elhalt világiak helyébe továbbra is hagyomány szerint kerültek a magasabb köztisztviselőkbe jutott fiatalabb főrendek. Az inspector curator kar újjászervezése rendjén új gondnokok kerültek az egyházmegyék, a kollégiumok és egyes városi egyházközségek élére vagy megerősítették a régieket, és írásba foglalták számukra a régóta szükségesnek mutakozó, munka- és hatáskörüket rögzítő instrukciókat.

A kialakulás folyamatának bemutatása az 1713-as időhatárnál lezárható lenne, téma szerint ide tartozik azonban a püspöki utódlás módszerének kidolgozása, amely 1728-ban zárult le. Ennek során megvalósult a világiak intézményesített részvétele a püspökválasztás folyamatában, oly módon, hogy nem a püspököt, hanem a püspökhelyettes-főjegyzőt választották azzal a feltétellel, hogy a fungens püspök halála után azonnal elfoglalja a superintendensi tisztséget (successio). A generalis notarius választásakor a Főkonzisztórium világi tagjai három jelöltet állítottak, s a lelkészek zsinata e három jelölt közül választott egyet. Így a püspökválasztás során megvalósult és intézményesült a világiak véleménynyilvánítása, mégpedig az érvényes egyházi kánonok sérelme nélkül.

Az Egyházfőtanács kialakulása folyamatának lezárásaképpen dolgozatomban részletesen elemzi az 1734–36-ban lezajlott személyi változásokat. A törvényhatósági főtisztviselőkbe vagy országos kormányzervekbe bekerülő fiatalabb református főrendeket, ha vállalták az egyházi tisztségviselést, kooptálta a Főkonzisztórium, lehetőleg azokat részesítve előnyben, akik korábban alacsonyabb egyházigazgatási szinten is bizonyították készségüket, buzgóságukat. Így került be a testületbe 1734-ben Bánffi György dobokai főispán, a kolozsvári kollégium gondnoka (az 1734 tavaszán elhunyt Wesselényi István helyébe), Teleki Sándor tordai főispán, az enyedi főiskola volt curatora (az augusztusban elhunyt Kemény László helyébe) és Bethlen Ádám táblai assessor (majd guberniumi tanácsos), a marosvásárhelyi kollégium gondnoka. Bánffi halála (1735) után ifj. Bánffi Zsigmond és Naláczi József friss

főkormányzéki tanácsosok kerültek be a testületbe, az előbbi a fehérvári egyházmegye kurátori tisztségét viselte korábban; ők vették át az 1736 februárjában elhunyt Szentkereszti András munkakörét. Rangidősek és újak együttműködése, a tapasztalatok, a bevált eljárás módok közvetlen átadása révén valósult meg az őrségváltás a református egyház felső világi vezetésében.

5. Az értekezés a szervezetében véglegesített Főkonzisztórium 1709 utáni hivatali működésének részleteire is kitér. Hagyományörzéssel jellemezhető a szervezet, az üléseket továbbra is általában vasárnaponta vagy ünneppon tartották az országgyűlések vagy a Gubernium tanácskozásai idején, a legmagasabb rangú főgondnok, Wesselényi István elnöklete alatt. A szűkebb körű tanács némelyik évben havonta többször is ülésezett, máskor két-három havonta került sor gyűlésre, szükség esetén rendkívüli üléseket is összehívtak a rangidős főgondnok vagy a püspök kezdeményezésére. A résztvevők száma 5–20 között váltakozott.

Az Egyházfőtanács ügyintézését elemezve megállapítható, hogy a megelőző időszakhoz képest rendszeresebbnek, hivatalosabbnak bizonyult. A beadványokra kezdetben a jegyző rávezette az előterjesztés dátumát és helyét, e gyakorlat később megszakadt, 1734-ben kezdődött újra. Ha egy ügy megtárgyalásakor több határozati javaslat is körvonalazódott, a szavazás útján megállapított szótöbbség emelkedett véghatározattá, a jegyző számolta a vótumokat. Sokszor a napirendre kerülő ügyek bővebb tájékozódást kívántak, ez esetben a Főkonzisztórium néhány tagú bizottságot küldött ki alaposabb vizsgálat és jelentéstétel végett. A bizottságok mindig paritásos alapon szerveződtek, felerészben világi főrendüekből, felerészben tekintélyes lelkészekből állottak.

Az ülésekről a notariusok pár szavas emlékeztetőt vettek fel, ezeket sajnos később sem egészítették ki szabályos jegyzőkönyvvé, a följegyzések forrásértéke azonban így is jelentős. A kiadmányok fogalmazványait már nagyobb gonddal őrizték. Az 1709-ben megválasztott négy notarius közül

kettőnek, Alvinczi Sámuelnek és Inczédi Józsefnek a működéséről vannak adataink, Alvinczi 1714-ig, Inczédi viszont 1734-ig állt a református egyház szolgálatában. Mellettük a gazdag tapasztalatokkal rendelkező Szentkereszti András főgondnok vett részt a hivatali munkában.

A Főkonzisztórium bécsi ágense korszakunkban, sőt azon túl is (1741-ig) Tarczali Zsigmond volt, melléje 1736-ban rendelték kisegítőül Szilágyi Sámuel.

6. A Főkonzisztórium levéltárának 1709 utáni állapotát Jakó Zsigmond tanulmánya nyomán, annak adatait kiegészítve tárgyalja az értekezés. A Teleki László kezdeményezte oklevél-begyűjtési akció eredményeképpen a Főtanács levéltára lett a református egyház jobbiztosító iratainak legfontosabb gyűjteménye, amelyet állandó őrzőhelyen és szigorú biztosítással tároltak. E szigorúságot az egyház vagyoni érdekeinek védelme mellett a református rendi érdekek is indokolták, ugyanis itt őrizték a közhivatalok vallások szerinti szétosztására vonatkozó bizalmas iratokat is. Saját hivatali működésének iratait azonban a Supremum Consistorium a kezdeti időkben mostohábban kezelte, a benyújtott instantiák, levelek egy része az ügyintézésben részt vevő főgondnokok családi levéltáraiban maradt. Tárgyalt korszakunkból a levéltár két rendezésének emléke maradt fenn, az 1715 májusában, illetőleg az 1736 márciusában készült regestrum. Mindkettő a patriarkális iratkezelés bizonyítéka, azonban e nem túl korszerű rend is biztosította az iratok fönmaradását, és mintául szolgált más egyházi intézmények még ennél is kezdetlegesebb iratőrzési rendjének megjavításához.

Összegzésül elmondható, hogy a 18. század elején szervezetében is véglegesített Főkonzisztórium és a felügyelő gondnoki kar a rekatolizáló Habsburg-korszak első félszázadában megteremtette a hatékonyabb védekezés kereteit az erdélyi református anyaszentegyház számára, kötelező hagyománnyá formálta az egyházi szolgálatvállalást a hitsorsos arisztokrácia körében. E

rendszer két-három nemzedék alatt tudatosan vállalt református egyház-
kormányzati sajátosságként épült be a köztudatba.

Közlemények az értekezés tárgyköréből:

Bethlen Miklós és a református egyház. Erdélyi Múzeum 1993. 1–2. sz. 13–20.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Editiones Archivi Districtus Transtibiscani Ecclesiae Reformatae Hungaricae. Debrecen, 1994. 74–77.

A reformáció továbbélése az erdélyi románok között. Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales 2/A. Budapest, 1995. 236–243.

Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 460–469.

Apafi – Bethlen – Wesselényi. Az erdélyi református egyházkormányzat három nemzedéke. Megjelenés előtt a CE Koinónia Kiadó által előkészített tanulmánykötetben (Kolozsvár, 1997).

Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea. Megjelenés előtt a Szatmárnémeti Megyei Múzeum által előkészített tanulmánykötetben (1997).

Szőnyi Nagy Istvánról. Megjelenés előtt a Református Szemle 1997. évi folyamában.

Szőnyi Nagy István apológiája. A kolozsvári reformátusság az 1690-es években. Megjelenés előtt a Keserű Bálint Emlékkönyvben (Szeged, 1997).